



DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-7-24

METRIC RECORDS OF 19th – EARLY 20th CENTURIES AS HISTORICAL AND LINGUISTIC SOURCES

Guzel Zhagfarovna Faizullina,

University of Tyumen,
6 Volodarskogo Str., Tyumen, 625003, Russian Federation,
utgus@mail.ru.

Enze Khanafievna Kadirova,

G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Tatarstan Academy of Sciences,
12 K. Marks Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
enge@inbox.ru.

The article raises a question related to the study of the written heritage of the indigenous Turkic-speaking population in Western Siberia – the Siberian Tatars. The material of the research is metric books “on the note of births, on marriages, divorces and death”, written in the Old Tatar language. The chronological framework of the study is the period from the 1830s until the beginning of the 20th century.

Muslim books have preserved information about an ethnically and class heterogeneous population living in yurts: Old-yasak Tatars, quitrent Chuval Tatars, service Tatars, as well as migrants from Central Asia – Bukharans (Sarts). The subject of the research is the structure and content of metric records (based on the mosque books of Komarovo village in the Bukhara volost, the Tobolsk province).

Further historical and linguistic research into Muslim metric (mosque) books will give a more complete historical and cultural description of Siberian Bukharans as an ethnic group and expand scientific understanding of the culture and history of Western Siberia as a whole.

Key words: Siberian Tatars, Siberian Bukharans, metric records, Tobolsk province, Bukhara volost.

The study was carried out with the financial support of the Russian Foundation for Basic Research within the framework of the scientific project No. 20-412-720008 r_a_Tyumen region “Metric records of the 19 – early 20 centuries about the Tobolsk and Tyumen Bukharian people as a historical and linguistic source”.

Introduction

The preservation and development of the languages of the peoples living in the Russian Federation is one of the state's strategic tasks, because nowadays many languages are on the verge of extinction. According to UNESCO, one of such languages is the language of the Turks - Siberian Tatars, living in Western Siberia. Now, linguistic science has collected complete information about the dialectal features of Siberian Tatars' spoken language. At the same time, most of the monuments of written speech, stored in the archival funds, have not been studied yet.

The object of the research is the handwritten registers of the Tobolsk district, the Tobolsk province, dating back to the 19th century and the beginning of the 20th century. The chronological framework of the research covers the period from the 1930s to the beginning of the 20th century.

In the registers of births, the following information has been preserved: these peoples of different ethnic group affiliation and from different classes lived in the yurts of the Tobolsk district: Old-Yasak Tatars, Volga Tatars (quitrent chuvals), Yamyshev Tatars, as well as Bukharans (Sarts) who had migrated from the Middle Asia. Reading, transliteration, translation into Russian, historical and linguistic analyses of handwritten texts with Arabic script make it possible to comprehensively consider the problems of the socio-historical context (the number and location of people from Bukhara, their personal data – names, time and place of birth, names and the social status of the parents, the conditions of marriage, the time of death and the place of burial), and linguistic features (stylistic features of written speech of the 19th and early 20th centuries, graphic, spelling, lexical, morphological and syntactic features).

In the manuscripts, along with the information about a person's ethnic group and class affiliation, the data about his/her occupation are also recorded. These include: *a yasak, a Cossack, a retired Cossack, a designated imam, a farmer, a worker, a fisherman, a hunter, a merchant, a sedentary foreigner, a person of another nation with an average income, a retired sergeant*. These data are a valuable source for describing the social development of the province. In addition, a sociolinguistic analysis of personal names allows us to draw a conclusion about the linguistic connections between unrelated peoples, as well as about the level of adaptation of borrowed words in the written language.

Bukhara culture in Siberia has a long history. The Bukharans of Siberia have repeatedly become the object of historical and ethnographic research. Since the 18th century, ethnographers, in particular G. F. Miller (the 18th century), N. M. Yadrintsev (the 19th century), drew attention to their role in the development of Siberia, their participation in the process of laying trade routes and the penetration of Eastern culture into the Siberian lands. Currently, historians and linguists are actively studying the origin, social status, culture, way of life and religious traditions of the Bukharans, their role in the spread of Islam in Siberia.

Being the successors of the Central Asian nomads, who went through a difficult historical period of their development, Siberian Bukharans were eventually assimilated, they made a significant contribution to the formation of the Siberian Turkic culture and constituted an important ethnic component in the ethnic structure of Siberian Tatars.

The monuments of the 19th-early 20th centuries, including metric records, census documents, official correspondence, documents on petitions and fees, records on legal procedures, decrees, protocols, reports, etc., serve as an important source in the study of the economic, political and cultural development of the Siberian Bukharans' society. These documents contain important information about social, entrepreneurial and trade activities, life support systems and the traditional culture of the Bukharans living in Western Siberia.

Materials and research methods

The scientific significance of the work is manifested in the preservation, actualization and study of Siberian Tatars' written heritage in the 19th and early 20th centuries. The historical context, in which handwritten sources describe important events in the life of the local population, deserves special attention. Research materials are handwritten metric books in the Old Tatar language, dating back to the 19th and early 20th centuries, which are stored in the archives of Tobolsk and Ufa.

The scientific approaches: descriptive-analytical and quantitative-statistical methods, etymological and lexicographic methods of descriptions, and linguoculturological analysis. The systemic-structural method made it possible to consider texts as units with a certain structure.

Discussion

Our study of the Russian Federation archival funds showed that metric books in the Tatar language of the Tobolsk province are stored in the archives of Tobolsk (State Archives in Tobolsk), Tyumen (State Archives of the Tyumen Region) and Ufa (National Archives of the Republic of Bashkortostan).

The material of our research was unpublished and unverified documents from the archival funds, stored in the State Archives of the Tobolsk province in Tobolsk. This archive contains a fund of 32 mosques in various settlements of the Tobolsk province with a total of 489 counting units. The volume of files in the archive fund is different, up to 600 pages of handwritten texts. These metric books include the period from 1830 to 1917 and contain information on the following yurts inhabited by Bukharans: Aremzyansky (the archive code – F. I639), Baigarinsky (F. I645), Vagaysky (F. I647), Agitsky (F. I. I511), Vershinsky (F. I632), Epanchinsky (F. I643), Irtyshsky (F. I644), Isenevsky (F. I638), Ishtamasky (F. I520), Kazylbaevsky (F. I646), Komarovsky (F. IF641), Kulmametsky (649), Laiminsky (F. I510), Medyansky (F. I640), Mitkinsky (F. I518), Salinsky (F. I650), Sauskansky (F. I635), Suprinsky (F. I648), Tobolturinsky (F. I513), Cheburginsky (F. I514, F. I633).

In Siberian villages, Bukharans often settled together with other ethnic groups. According to statistics of 1909, there were 44 and 11 villages in the Tobolsk and Tyumen districts [Spisok naselennykh mest]. For example, in the 19th century, in the Tobolsk district, together with the Yasach and / or Yamyshv Tatars, migrants from Central Asia lived in the following settlements: Ubaul – Abaul (Tleshevsky), Yagor-aul – Abyzovsky, Kanavyl – Arapovsky, Arapzan – Arapovsky, Ashles (Laiminsky), Paek – Kapkana – Balakhleysky, Kapkana – Balakhleysky, Kulai-avyl – Budalinsky, Tubysy – Begishevsky, Tatar Vagai – Vagaitsky, Agytpash – Vershinsky (Agitsky), Kuchaylan – Yepanchinsky, Igay – Igeyevsky (Malo-Sauksansky), Yurshak – Irtyshatsky, Bargary – Isenevsky (Bergelsky), Ishtak – Istyatsky, Yeshair – Ishairsky, Ishai – Isheevsky, Ostamak – Ishtamansky, Kyzylbai – Kozylbaevsky, Katymkuy – Katanguysky, Selaz – Kulmametsky, Metka – Mitkinsky, Satylgan – Medyansky, Yanaul – New, Pushnash – Pushnyatsky, Rantsek – Renchensky, Sala – Salinsky, Plugachi – Sobachkinsky, Sousgan – Souskansky, Suzgun – Suzgunsky, Suklyam –

Suklemsky, Sopra – Suprinsky, Targan – Tarkhanovsky, Tautamatsky, Shulgun – Tachimovsky, Tubylyora – Tobolturinsky, Utkarma – Utkarminsky, Tsumyk – Chertoroiskiy, Kukrante – Cheburginsky, Shaltsy – Shalchinsky, Shamshy – Shamshinsky.

It should be noted that, as evidenced by the records in the archives of the Zemsky Department of the Ministry of Internal Affairs of 1911, at the beginning of the 20th century, the Bukharin volost of the Tobolsk district was abolished: the problem of the settlement of foreigners, approved by the county congress, was resolved in the following way: Instead of the current 1st and 2nd peasant plots of eight volosts of the Tobolsk district, in which foreigners used to live, seven volosts were formed, including the villages of these volosts and landless Bukhara residents, registered in the now abolished Bukhara volosts: the residents of Epanchinsky, Baigarinsky and Suprinsky yurts were to go to the Vagayskaya volost, the residents of the Tobolturinsky and Cheburginsky yurts – to the Tobolturinskaya volosts, the residents of the Budalinsky, Igeyevsky, Medyansky, Souskansky, Isheevsky, Irtyshatsky, Pushnyatsky and Suzgunsky volosts were to go to the Tobolturinskaya volosts, the residents of the Balakhley yurt – to the Ishtek volost, the residents of the Ishair, Renchen, Katanguy yurts – to the Karagai volost, the residents of the Mitkinsky, Kurmanak, Vershino-Agits, Epanchinsk, Igai (Malo-Sauskan), Irtyshatsky, Isenevsky (Bergelsky), Istyatsky, Ishaevsky, Kozylbaisky, Katangui, Kulmametsky yurts – to the Tukuzovskaya volost (translated by authors). – (The Tobolsk Provincial Administration, for its part, sharing the considerations of the Peasant Chiefs and recognizing it as undesirable to postpone the introduction of the General Regulations on Peasants among foreigners until the land settlement of the latter, which is currently in existence in 1 and 2 peasant plots of the Tobolsk District, form seven volosts from the villages of these volosts, including the landless Bukhara people who are now in the abolished Bukhara volost, they were to go to the Vagai volost; to the Tobolturin volost, those living in the yurts of Tobolturinsky and Chuburginskys, and the yurts of Budala, Igeevsky, Medyansky, Sauskansky, Isheevsky, Irtyshatsky, Pushnyatsky, Suzgunsky and in Tobolsk; to the Istyatsky volost, those living in yurts of Balakhleysky; to the Karagai volost, those living in the yurts of Ishairsky, Renchensky and Katanguy; and to the Tukuz volost, those living in the yurts of

Mitkinsky, Kurmanaksky and Vershino-Agitsky)" [RGIA. Form 1291, op. 84, d. 225, 1911]. However, immigrants from Central Asia opposed these changes and substantiated this not only by administrative-territorial facts, but also by ethnic reasons. In the statement of the honorary Bukharans of the Tobolsk district – Abdulla Khisametdinov from the yurt of Vagai and Salakhedin Shahaliyev from the yurt of Medyanskaya it was written: "... We, Bukharans, add that, unlike other tribes, we have nothing in common with the Siberian Tatars, except for faith..." (translated by authors) [RGIA. F.1291, op.84, d.120, 1911].

Results

The settlements, in which the Bukharans lived separately, were rare. These included Komarovo and Kullarsky yurts (villages), located near Tobolsk.

Let's analyze the structure and content of metric texts, based on the mosque books of Komarovo village. These documents provide information about the population of two settlements – Komarovo and Khanevo. In the records, according to tradition, three parts are recorded – 1) newborn, 2) married / divorced and 3) deceased.

The birth texts provide the following information about the newborn:

1) gender and name: *boy Syuzbaki, girl Bibizahira;*

2) date of birth: *February 22, August 19, October 9, November 20, November 10;*

3) information about the father: *father, merchant Muhammadsharif, father Bukharich Abdalbaki, father Cossack Ibrahim, father sedentary Cossack Alim, father farmer Niyaz;*

4) information about the mother: *mother Ruzibanu, mother Appak, mother Sheherbanu;*

5) place of birth: *born in the Komarovo village of the Tobolsk district, born in the Khan village of the Tobolsk district.*

Lexemes *country, village, karya (village)* are designated in the texts as synonyms and are used in the meaning of village. In the same way they are recorded in I. Giganov's dictionary: *aul 'village'* [Giganov, p. 121], *country, aul 'village'* [Giganov, p. 534].

One page of the book of newborn registration in 1839 in Komarovo village

Дата	Имя	Пол	Отец	Мать
1	Сюзбаси	Мужской	Мухаммадшариф	Рузибану
2	Бибизахир	Женский	Бухарич	Аппак
3	Али	Мужской	Ибрагим	Шехербану
4	Алим	Мужской	Алим	Аппак
5	Нияз	Мужской	Нияз	Рузибану
6	Сюзбаси	Мужской	Мухаммадшариф	Рузибану
7	Бибизахир	Женский	Бухарич	Аппак
8	Али	Мужской	Ибрагим	Шехербану
9	Алим	Мужской	Алим	Аппак
10	Нияз	Мужской	Нияз	Рузибану

The pages for registering marriages and divorces contain the following information:

1) information of those entering into marriage: *Fatima, the 17-year-old daughter of the merchant Kodash, the son of Bilal, a resident of the village Komarovo, the Tobolsk province, and a 19-year-old merchant of the same village Akhmadi, the son of Muhammadamin, were married; Bibidjamal, 46 years old, the daughter of the merchant Abutalib, the son of Sharif, a resident of the village Komarovo, the Tobolsk province, and the village of Shannun of the same district, 66-year-old merchant Ruzi, the son of Muhammadgumer, were married; Zaynap, 20 years old, the daughter of the Cossack Kuchuk, the son of Mamshan, a resident of the village Khan, the Tobolsk province, and the Cossack Tuktabai, the son of Yusuf, 25 years old, a resident of the village of Shayakhmet of the same district, were married; Binakai, 18 years old, the daughter of the Cossack Kurbanbaki, the son of Tuktabai, a resident of the village Khan, the Tobolsk province, and the 43 years old retired sergeant Alim, the son of Kyrymshak, a resident of the same village, were married; Makhifiruz, 21 years old, the daughter of a Bukharian Gidbakia, the son of Mirsafari, a resident of the village Komarovo, the Tobolsk province, and the Bukharian of the de-*

cree imam Seyuzbaki, the son of Gabdelgaziz, 39 years old, a resident of the same village, were married;

2) date: January 8, May 28, June 20, October 5;

3) bride and groom's proxies: the bride's proxy – her father Niyazmuhammed, the son of Etbakmas, and the groom's proxy – his father Yakub, the son of Rejab, Bilal, the son of Sultanmukhamed, Syuz, the son of Mamadyar witnessed the consent and signed; the bride's proxy – her mother's father Rakhmatullah, the son of Mamadyar, and the groom's proxy – his father's brother Gabdelnazir, the son of Muratbaki, Kodash, the son of Bilal, witnessed the consent and signed; the bride's proxy – a relative sart Kodash, the son of Bilal, and the groom's proxy – the father Mamatrutz, the son of Mirsafar, Kurbanbaki, the son of Gabdelgaziz and Khavazbaki, the son of Etbakmas, witnessed the consent and signed;

4) size of kalym (makhr) for the bride's parents: kalym in the amount of two hundred rubles, I give one hundred and ten rubles now, the rest I will give, when Bibizukhra, the daughter of Bilal asks, I, the groom, signed, with the consent of my relative Bibizukhra, Khodash, the son of Bilal, witnessed these conditions and signed; I am giving the kalym in the amount of five hundred rubles now, I, the groom, Mamatyar, the son of Yakub, signed and, with the consent of the daughter Zarifa, Niyazmuhammed, the son of Etbakmas, witnessed and signed; I give the kalym in the amount of forty rubles now, I, the groom, Kuchuk, the son of Bagzhan, signed and, with the consent of my sister Rakhima, Ilyas, the son of Asanak, signed these conditions;

5) name of the imam registering the marriage: the imam of the Manshurlinsky parish of Komarovo volost of the Tobolsk district Syuzbeki, the son of Gabdelgaziz, read the marriage sermon.

One page of the book of marriages registration in 1838 in Komarovo village



Divorce texts also contain interesting information:

1) names of the divorced: a resident of the Tobolsk province of the village Khan Muhammadkarim, the son of Niyaz, divorced his wife Rakhima, the daughter of Jantimer; a resident of the Tobolsk province of the village Komarovo, sart Dauletbaki, the son of Gabdessalam, divorced his wife Khabibjamal, the daughter of Gidbaki; a resident of the Tobolsk province of the village Komarovo, sart Niyazmuhammed, the son of Etbakmas, divorced his wife Zarifa, the daughter of Ibrahim; a resident of the Tobolsk province of the village Ishai Bibisharifa, the daughter of a retired Cossack Seyuzbaki and a resident of the village Khan, a farmer, Muhammadamin, the son of Muhammadkarim, by mutual desire, divorced in front of witnesses;

2) divorce date: January 12; March 28; September 7;

3) reason for the divorce: Muhammadkarim, the son of Niyaz, divorced his wife Rahima due to lack of personal love as a result of disobeying the

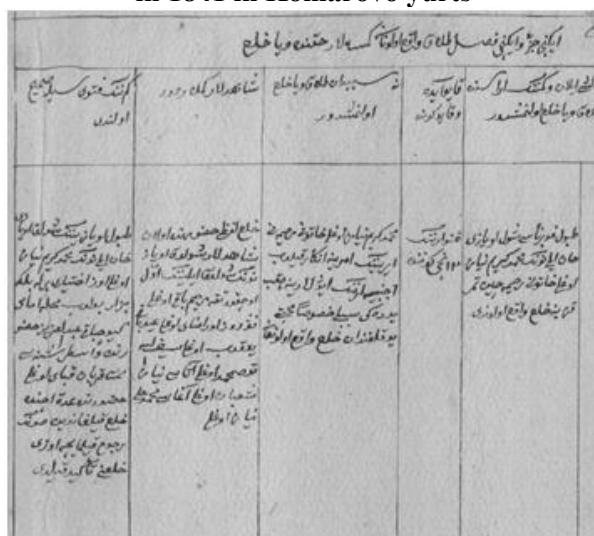
will of her husband and going to strangers; Davletbaki, the son of Gabdessalam, divorced his wife Khabibjamal due to lack of personal love as a result of disobeying the will of her husband and going to strangers; Niyazmuhammed, the son of Etbakmas, divorced his wife Zarifa due to lack of attractiveness and as a result of disobeying the will of her husband and going to strangers; Seyuzbaki, the son of Gabdelkarim, divorced his wife Fatima due to lack of love and disrespect for the will of her husband;

4) who asked for the divorce: (abridged) divorced by mutual consent and in the presence of witnesses; with the consent of the aforementioned wife Zarifa, the daughter of Ibrahim, a copy of the document was obtained with just witnesses; a divorce in front of witnesses; Seyuzbaki, at his own request and in front of witnesses, asked his wife Fatima for a divorce;

5) witnesses: (abridged) the residents of the same village Ruzi, the son of Magdi and Kurbanbaki, the son of Marak and Eyanhuzh, the son of Abutalib, became the witnesses of the divorce; it was said that the divorce was optional; due to the fact that the aforementioned Fatima the daughter of Urazai was illiterate, I Yakub Ilyasov put my signature.

6) imam who registered the divorce: (abridged) the divorce of a resident of the village Komarovo, Tobolsk district, Davletbaki, the son of Gabdessalam with his wife Khabibjamal, was certified by the parish imam of the same village Seyuzbaki the son of Abdulgaziz; the imam of the mosque in the village Komarovo, the Tobolsk district, Jalaladdin, the son of Jagfar, after divorcing his wife Urazabika the daughter of Nakib, realized that he had done nothing wrong and assured his divorce; the imam of the mosque in the village Komarovo, the Tobolsk district, assured the divorce of the farmer of the village Khan Muhammadamin, the son of Muhammadkarim, with his wife Bibisharifa, the daughter of Seyuzbaki.

One page of the book of divorces registration in 1841 in Komarovo yurts



In the texts of the metric books, recording the deceased, the following information about the deceased is given:

1) gender and name: man Kyrshak, woman Gaysha, boy Muhammadsalikh, girl Habiba;

2) date of death: April 7, February 16, April 9, July 5, October 29;

3) age: at the age of one month, in the second year of life, at the age of seventy years, at the age of eighty years, at the age of four, fifteen days old;

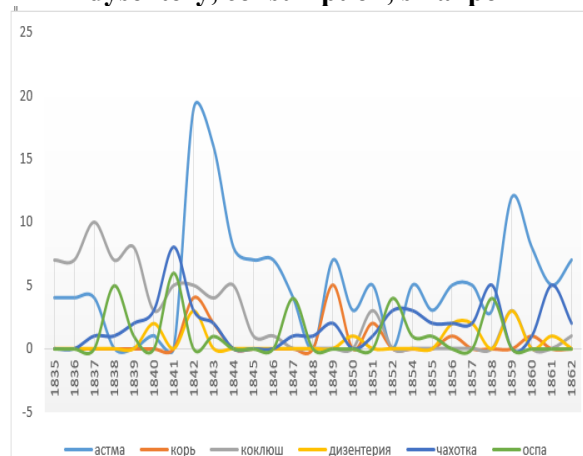
4) cause of death: died of a tumor in the leg, died of inability to urinate, died of asthma, died of whooping cough, died of demoniacal disorder, died of malignant callus, died of cancer, died of old age, died of the evil eye, died of measles, died of cystitis, died of a malignant tumor in the throat, died in childbirth, died of prolonged malaise, died of consumption, died of smallpox, died of bloating.

The following names of diseases are common: asthma (استمه) / azuma 'fever' (<Greek asthma); plague (بومه) 'whooping cough; measles (قزولجه) (lit. red disease); smallpox (ججک / ججک); chikutka (جیکوتکه) 'consumption' (<Russian consumption); intestinal (ایچ) disease, 'dysentery'.

One page of the book of the deceased registration in 1841 in Komarovo village

The texts of this metric clearly reflect the cases of the disease in rural areas. As can be seen from the graph, in the villages asthma was widespread, which peaked in 1842–1843. Mortality caused by consumption is represented in the graph by an almost continuous line. In the first half of the 19th century, there was a high percentage of deaths caused by whooping cough. There have also been many deaths caused by epidemics of smallpox and dysentery. Children's death rate caused by measles is sporadically characterized.

Dynamics of deaths among the population caused by asthma, measles, whooping cough, dysentery, consumption, smallpox



5) burial place: *buried in the village of Komarovo, the Tobolsk district; in the village of Khan, the Tobolsk district.*

It should be noted that in the metric records, different units are used to designate the Tobolsk and Tyumen Bukharans: *sart // Sart, sartya // sartya, bukharch, bukharin // Bukharin*. In the same document, these lexical units can be used side by side: in 1851, for example, in the Kaskarin yurts of the Tyumen district, the Tobolsk province, when registering newborn in 1851, you can see such examples as *father bukhartin Amin, father sartya Safar*.

In the work “Russian-Tatar Conversation” of 1905, written in Russian and the language of the Tatars from the Tobolsk province, the word *sart* ‘bukharets’ is recorded: There are also Kyrgyz and Bukharans, and Tatars and Russians – *Anta kyrgyslar ta, sartlar ta, nugailar ta, uryklar ta par*; What do the people of Bukhara trade in? – *Sartlar ni pelyan sauta kylaty?*; Bukharans sell dressing gowns and coarse calico – *Sartlar tsapan, pyus pelyan sauta kylatilar* [Russko-tatarskii razgovor, p. 88].

The bulk of the population in Komarovo village was made up of Bukharans, who called themselves “sarts” or “bukharichs” (according to the manuscripts). In addition to them, farmers, yasak Tatars, Cossacks with families lived here.

From the point of view of ethnic origin and class of fathers of newborn boys and girls, the following groups are found:

Table
Percentage ratio of ethnic / class groups by
settlement (%)

Ethnic / class group of fathers of newborns	Komarovo vil- lage		Khan village	
	boys	girls	boys	girls
Bukharan	31,7	32,4	1,7	1,3
farmer	0,8	0,4	10,2	8,7
Cossack	0,2	0,2	5,4	4,2
permanently resident foreigners	0,2	-	0,6	0,2
retired sergeant	-	-	0,4	-
yasak Tatar	0,2	-	0,6	0,6

As can be seen from this table, Bukharans make up the overwhelming majority of newborns (67,1%).

The study of the use of these ethnonyms is relevant for both philological and historical science. The Bukhara trace is found in the surnames of modern Siberian Tatars. For example, during our expedition to the village of Ausak, the Vagai district of the Tyumen region (25 km away from the village of Agytpash) in 2016, a record about local residents, provided by Bukharin Akhmetsharip Usukovich (born in 1934), was made: *"Py tun ausaklyk, agachlyk pulgan. Mena py Ausak tigen awyl yete chasten toraty. Mena kaser kilsages Kartawyl yaktan, mena mynnan ses usasys sul yakkyrny, ul atalaty Shylganly, mena per awyltan, mena osolate kuy, saslar, annan ul yakka tagyn kitsagez, ul atalaty Azis kyr. <...> Alay Kartawyl, Kartawyl samay ul yuvan ite, mynta unper gena oychebach ite beluta. Monyn mestnay keshese pachtu potkan. Mynta kilgannar, pochuyali, chtu mynta pitatsa itkale pulaty, tuyngaly pulaty, mynta mena mestnajtan kalgan Tureshyvlar, mena min Bukharin, Niyazov, Abnasyrovy, Mezraliev, Chamaletdinovy. Tak, Niyazov pelan Chamaletdinovy, Abukovy, mena fse! Kalgannary potonosu kilgannar (This place was a wasp grove. This village of Ausak consists of seven parts. Now, if you come from the side of Kartavyl, from here you will walk along the left edge of the field, it is called Shelganly, from one village, here the swamps cut off the path, then you go again in that direction, it is called Azisovo field. <...> So Kartavyl, Kartavyl was the largest, there were eleven houses. Its local population has almost disappeared. People came here, they understood that they could eat here, make money, here the indigenous population are Turyshyevs, here I am Bukha-*

rin, Niyazov, Abnasyrovs, Mezralievs, Zamaletdinovs. So, the Niyazovs and Zamaletdinovs, the Abukovs, that's all! The rest are all newcomers)". Let's focus on the phonetic features of the respondent's speech, particularly on the pronunciation peculiarities. The talk of the inhabitants of the village of Ausak refers to the transition zone of the Tobolsk and Teyriz dialects. D. G. Tumasheva writes about the Teyriz dialect: "the main feature of the Teyriz consonants is the alternation of *ch*, that is, the use of the common Turkic sound *ch* instead of the dialect *ts*. It is pronounced like *ch* in the highest villages, in Tatar it sounds like an affricate, and in the lowest villages, they pronounce it like the combination with a stressed *ch* and an affricate *ch*. There is an alternation of *c ~ ch ~ sh* [*y ~ y ~ u*]" [Tumasheva, p. 294].

Conclusion

Thus, the linguoculturological study of metric books in the Tatar language will make it possible to provide a more complete historical and cultural description of the Bukharans from Siberia as an ethnic group and expand scientific ideas about the culture and history of Western Siberia.

From a linguistic and cultural point of view, the rich content of the metric book texts allows us to consider them as a valuable regional source for studying the official business style of the Tatar language. It should also be noted that they abound in dialectisms, the use of variable forms and lexemes. Moreover, these registers contain a large collection of anthroponyms and appellative vocabulary, reflecting family relationships. In addition, the surviving manuscripts make it possible to judge the entry of borrowings from different languages into the national language and their correspondence and codification in the Tatar language.

References

- GBUTO GA v g. Tobol'ske [State Budgetary Institution of the Tyumen Region State Archives in Tobolsk]. Mechet' Komarovskikh iurt Tobol'skogo uezda Tobol'skoi gubernii. F. 1641. (In Russian)
- Giganov, I. (1804). *Slovar' rossiisko-tatarskii, sobrannyi v Tobol'skom glavnom narodnom uchilishche* [Russian-Tatar Dictionary, Collected in the Tobolsk Main Public School]. St. Petersburg, Imperatorskaia Akademiiia Nauk. (In Russian, in Tatar)
- GPU "Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan" (1851) [State Public Institution "National Archives of the Republic of Bashkortostan"]. F. 295, op. 9, d. 692. Tobol'skaia guberniia. (In Russian)
- RGIA (1911) [Russian State Historical Archive]. F.1291, op. 84, d. 225. Zemskii otdel Ministerstva vnutrennikh del. Po ukazu Senata po zhalobe

doverennogo bukhartsev Bukharskoi volosti. (In Russian)

RGIA (1911) [Russian State Historical Archive]. F.1291, op.84, d.120. Zemskii otdel Ministerstva vnutrennikh del. Po prosheniyu bukhartsev, iurt Vagayskikh i Medyanskikh. (In Russian)

Russko-tatarskii razgovor (1905) [Russian-Tatar Conversation]. Prakticheskie uroki russkogo i tatarskogo iazyka. Na russkom iazyke i na narechii tatar Tobol'skoi gubernii. Izdaniie Tobol'skogo Komiteta Pravoslavnogo Missionerskogo Obshchestva. 88 p. Tobol'sk, Tipografiia Iepar. Bratstva. (In Russian, in Tatar)

Spisok naseleennykh mest Tobol'skoi gubernii: sostavlenn po svedeniyam na 15 iulia 1909 goda, poluchennym ot uездnykh ispravnikov i volostnykh pravlenii (1912) [List of Populated Areas of the Tobolsk Province: Compiled According to Information as of July 15, 1909, Received from District Police Officers and Volost Boards]. Tobol'sk, izdanie Tobol'skogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. (In Russian)

Tumasheva, D. G. (1977). *Dialekty sibirskikh tatar* [Dialects of Siberian Tatars]. Opyt sravnitel'nogo issledovaniia. 294 p. Kazan', izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. (In Russian)

ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИК ЧЫГ АНАК БУЛАРАК XIX ГАСЫР ҺӘМ XX ГАСЫР БАШЫ МЕТРИКӘ ЯЗМАЛАРЫ

Гүзәл Жәгъфәр кызы Фәйзуллина,

Төмән дәүләт университеты,
Россия, 625003, Төмән ш., Володарский ур., 6 нчы йорт,
utgus@mail.ru.

Энже Хәнәфи кызы Кадыйрова,

ТР ФАнең Г. Ибраһимов ис.Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 420111, Казан ш., К.Маркс ур., 12 нче йорт,
enge@inbox.ru.

Мәкаләдә Көнбатыш Себердә яшәүче төрки телле халыкларның – себер татарларының язма мирасын өйрәнү белән бәйлә мәсьәләләр күтәрелә. Тикшеренү материалы булып, иске татар телендә язылган метрика кенәгәләренә “яңа туучылар, никахлашучылар, аерылышучылар, вафат булучылар” турында теркәлгән язучылар хезмәт итә. Фәнни эшбез XIX гасырның 30 нчы елларыннан XX гасыр башына кадәр вакыт аралыгын үз эченә ала.

Мөселман кенәгәләреннән күренгәнчә, юрталарда этник чыгышлары һәм сословиеләре ягыннан төрле халык яшәгәнлегә ачыклана: иске ясаклы татарлар, Идел бие татарлары (оброчные чувальщики), йомышлы татарлар, шулай ук Урта Азиядән күчеп килгән бохаралылар (сартлар). Тикшеренү предметы итеп, метрика язучыларының структурасы һәм эчтәлегә алынды (Тубыл губернасының Бохара волосте Комарау юртасының мәчет кенәгәләре мисалында).

Мөселман (мәчет) метрика кенәгәләренә тарихи-лингвистик анализ ясау, этник һәм аерым сословие төркеме буларак, себер бохаралыларына тулы тарихи-мәдәни характеристика биру мөмкинлеген тәмин итә һәм тулаем Көнбатыш Себер мәдәнияте һәм тарихы турындагы фәнни кузгаллауларны киңәйтә.

Төп төшенчәләр: себер татарлары, себер бохаралылары, метрика язучылары, Тубыл губернасы, Бохара волосте.

Тикшеренү «Метрические записи XIX – начала XX вв. о тобольских и тюменских бухарцах как историко-лингвистический источник» исемле 20-412-720008 p_a Төмән өлкәсе фәнни проекты кысаларында РФТФ финанс ярдәме белән башкарылды.

Кереш

Россия Федерациясе халыклары телләрен саклау һәм үстерү – дәүләтнең стратегик бурычларының берсе, чөнки хәзерге вакытта күп телләр юкка чыгу чигендә тора. ЮНЕСКО

мәгълүматлары буенча Көнбатыш Себердә яшәүче төркләрнең – себер татарларының теле дә шундый телләрнең берсе. Хәзерге вакытта лингвистика фәннәдә себер татарларының сөйләм телендә диалекталь үзенчәлекләре

турында шактый тулы мәғлүмат тупланган. Шул ук вакытта архив фондларында саклана торган язма сөйләм истәлекләренең күп өлеше әлеге кадәр өйрәнелмәгән.

Тикшеренү объекты – Тубыл губернасы Тубыл өязенең XIX гасыр һәм XX гасыр башына караган кулъязма метрика китаплары. Тикшеренүләрнең хронологик кысалары XIX гасырның 30 нчы елларынан XX гасыр башына кадәр вакытны колачлый.

Метрика кенәгәләрендә Тубыл өязе юрталарында төрле этник төркемнәргә һәм төрле сословиеләргә караган халыклар – иске ясаклы татарлар, Идел буе татарлары (оброчные чувальщики), йомышлы татарлар, шулай ук Урта Азиядән күчеп килгән бохаралылар (сартлар) яшәве турында мәғлүматлар сакланган. Гарәп язулы кулъязма текстларны уку, транслитерацияләү, рус теленә тәржемә итү һәм тарихи-лингвистик анализ ясау социаль-тарихи контексттагы проблемаларны (бохарадан килгәннәрен саны һәм урнашуы, шәхси мәғлүматлар – исемнәре, туу вакыты һәм туу урыннары, ата-аналарның исемнәре һәм социаль хәлләре, никахлашу шартлары, вафат булу вакыты һәм күмелү урыннары) гына түгел, бәлки, лингвистик (XIX гасыр һәм XX гасыр башы язма сөйләмнен стилистик үзенчәлекләре, графикасы, орфографик, лексик, морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләрен) жентекләп һәм комплекслы карарга мөмкинлек бирә.

Кулъязмаларда теге яки бу кешенең кайсы этник төркемгә, сословиегә каравы турында мәғлүмат белән беррәттән, аның шөгыленең төре хакында да мәғлүматлар теркәлгән. Аларга *йомышлы, ясаклы, казак, асдавнуй казак* ‘отставкадагы казак’, указлы имам, зирагатычы (игенче), хезмәтче, балыкчы, аңтучы ‘балыкчы, аучы’, сәүдәгәрчә ‘сәүдәгәр’, осидлич иноротич ‘утрак тормыштагы чит милләт кешесе (оседлый инородец)’, *асдавнуй үрәтник* ‘отставкадагы урядник’ керә. Бу мәғлүматлар губерниянең социаль үсешен тасвирлау өчен кыйммәтле чыганак булып тора. Моннан тыш, теге яки бу билге буенча затларның исемнәренә социолингвистик анализ кардәш булмаган халыклар арасындагы тел элементләре турында, шулай ук алынма сүзләрнең язма телдә жайлашу дәрәжәсе турында нәтижә ясарга мөмкинлек бирә.

Себердә Бохара мәдәниятенә күптәнге тарихы бар. Себер бохаралылары күп тапкырлар тарихи-этнографик тикшеренүләр объекты булганы бар. XVIII гасырдан башлап, этнограф-

лар, аерым алганда, Г.Ф. Миллер (XVIII гасыр), Н.М. Ядринцев (XIX гасыр), аларның Себерне үзләштерүдәге роленә, сәүдә юлларын салу процессында катнашуына, көнчыгыш мәдәниятен Себер жирләренә кертүгә игътибар иткәннәр. Хәзерге вакытта тарихчылар һәм лингвистлар бохаралыларның килеп чыгышын, социаль статусын, мәдәниятен, көнкүрешен, дини гореф-гадәтләрен, аларның Себердә ислам таралышындагы ролен актив өйрәнәләр.

Урта Азиянең катлаулы тарихи үсеш юлы үткән күченүчеләренә мөһажирләренә варислары буларак, себер бохаралылары вакытлар узуга жирле халыклар белән ассимиляцияләшкәннәр, Себердә яшәүче төрки халыкның мәдәниятен формалаштыруга зур өлеш керткәннәр һәм себер татарларының этносы структурасында әһәмиятле этник компонентны тәшил итәләр.

XIX гасыр – XX гасыр башы истәлекләре, шул исәптән метрика язулары, халык санын алу документлары, хезмәт язышуы, үтенечләр һәм жыемнар буенча документлар, юридик процедуралар буенча язмалар, указлар, протоколлар, рапортлар һәм башкалар себер бохаралылары жәмгыятенә икътисади, сәяси һәм мәдәни үсешен өйрәнүдә мөһим чыганак ролен үти. Әлеге документларда Көнбатыш Себердә яшәүче бохаралыларның социаль, эшқуарлык, шул исәптән сәүдә эшчәнлегә, тормыш тәмин итү системасы һәм традицион мәдәнияте турында да кызыклы мәғлүматлар урын ала.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Хезмәтнең фәнни әһәмияте Себер татарларының XIX гасыр – XX гасыр башы язма мирасын саклауда, актуальләштерүдә һәм өйрәнүдә күренә. Кулъязма чыганакларның жирле халык тормышындагы мөһим вакыйгаларны тасвирлаган тарихи контексты аеруча игътибарга лаек. Тикшеренү материаллары – XIX гасыр һәм XX гасыр башына караган һәм Тубыл, Уфа шәһәрләре архивларында сакланган иске татар телендәге кулъязма метрика кенәгәләре.

Тикшеренүдә фәнни алымнар тасвирлау-аналитик һәм микъдари-статистик методларны, этимологик һәм лексикографик тасвирлау ысулларын, лингвокультурологик анализ кебек лингвистик ысуллар комплексын бәйләп алып барылды. Системалы-структур метод текстларны билгеле бер структурага ия булган берәмлекләр сыйфатында карарга мөмкинлек бирде.

Фикер алышу

Россия Федерациясенең архив фондларын өйрәнү күрсәткәнчә, Тубыл губернасындагы татар телендәге метрика кенәгәләре Тубыл (Тубыл шәһәрәндәге Дәүләт архивы), Төмән (Төмән өлкәсенең Дәүләт архивы) һәм Уфа (Башкортстан Республикасының Милли архивы) шәһәрләре архивларында саклана.

Тубыл губернасының Тубыл шәһәре Дәүләт архивында сакланган архив фондларының басылып чыкмаган һәм тикшерелмәгән документлары тикшеренү эшбездә чыганаك ролен үти. Әлеге архивта Тубыл губернасының төрле торак пунктларындагы 32 мәчетнең гомуми саны 489 санау берәмлегә булган фонды саклана. Архив фондындагы делоларның күләме төрле, хәтта 600 битлек кулъязма текстлар бар. Әлеге метрика кенәгәләре үз эчләренә 1830дан 1917 елга кадәргә чорны ала, һәм бохаралылар яшәгән түбәндәге юрталар буенча белешмәләр бар: Әремзән (Аремзянские) (архив шифры – Ф.И639), Пәек (Байгаринские) (Ф.И645), Татар Вагай (Вагайские) (Ф.И647), Агытпаш Вершинские (Агитские) (Ф.И511), Вершинские (Ф.И632), Кучайлан (Епанчинские) (Ф.И643), Юршак (Иртышские) (Ф.И644), Бәргәр (Исәневские) (Ф.И638), Остамак (Иштамакские) (Ф.И520), Кызылбай (Казылбаевские) (Ф.646), Комарау (Комаровские) (Ф.ИФ.641), Селәз (Кульмаметские) (649), Әшле (Лайминские) (Ф.И510), Сатылган (Медянские) (Ф.И640), Меткә (Миткинские) (Ф.И518), Сала (Салинские) (Ф.И650), Саусган (Саусканские) (Ф.И635), Сопра (Супринские) (Ф.И648), Тубылтора (Тоболтуринские) (Ф.И513), Күкрәнте (Чебургинские) (Ф.И514, Ф.И633).

Себердәге авылларда бохаралылар еш кына башка этник төркемнәр белән бергә урнашканнар. 1909 елгы статистик мәгълүматларга караганда, Тубыл һәм Төмән өязләрендә 44 һәм 11 авыл исәпләнә [Список населенных мест, 1912]. Мәсәлән, XIX гасырда Тубыл өязендә ясаклы һәм / яки йомышлы татарлар белән бергәләп, Урта Азиядән күчеп килүчеләр түбәндәге торак пунктларда яшәгәннәр: Убаул – Абаульские (Тлешевские), Ягор-аул – Абызовские, Канавыл – Араповские, Әремзән – Аремзянские, Әшле – Ашлыкские (Лайминские), Пәек – Байгаринские, Капкана – Балахлейские, Кулай-авыл – Будаинские, Тубысы – Бегишевские, Татар Вагай – Вагайские, Агытпаш – Вершинские (Агитские), Кучайлан – Епанчинские, Игәй – Игеевские (Мало-

Саусканские), Юршак – Иртышатские, Бәргәр – Исәневские (Бергельские), Иштәк – Истятские, Ешаир – Ишаирские, Ишәй – Ишеевские, Остамак – Иштаманские, Кызылбай – Козылбаевские, Катымкуй – Катангуйские, Селәз – Кульмаметские, Меткә – Миткинские, Сатылган – Медянские, Янаул – Новые, Пушнаш – Пушнятские, Рәнцек – Ренченские, Сала – Салинские, Сабанчылар – Собачкинские, Саусган – Соусканские, Сузгун – Сузгунские, Сүкләм – Суклемские, Сопра – Супринские, Тарган – Тархановские, Таутаматские, Шулгун – Тачиновские, Тубылтора – Тоболтуринские, Үткәрмә – Уткарминские, Цумык – Черторойские, Күкрәнте – Чебургинские, Шалцы – Шальчинские, Шамшы – Шамшинские.

Шуны билгеләп үтәргә кирәк: 1911 елгы Эчке эшләр министрлыгы Земский бүлегенә архивы фондларындагы язмалар раслаганча, XX гасыр башында Тубыл өязенең Бохара волосте бетерелә: «Тубыл Губерна Идарәсенең Гомуми Оешмасы, Крестьян башлыкларының фикере белән ризалашып һәм Өяз Съезды тарафыннан проектлана торган чит милләтләрне (инородец) жирләргә урнаштыруга бәйле аларның Крестьяннары турындагы Гомуми Положиениене кертүне кичектерү кирәк түгел дип табып, түбәндәгеләрне билгеләде: Тубыл өязенең инородецлар яшәгән сигез волостендагы хәзерге 1 нче һәм 2 нче крестьян участкаларына алмашка әлеге волостьлардагы авыллардан һәм хәзер бетерелә торган Бохара волостенда хисапта торучы жирсез бохаралыларны да кертеп исәпләп, жиде волость төзәргә: Кучайлан (Епанчинские), Пәек (Байгаринские) һәм Сопра (Супринские) юрталарында яшәүчеләрне – Вагай волостена, Тубылтора (Тоболтуринские), Күкрәнте (Чебургинские) юрталарында яшәүчеләрне – Тубылтора волостена, Кулай-авыл (Будаинские), Игәй (Игеевские), Сатылган (Медянские), Саусган (Соусканские), Ишәй (Ишеевские), Юршак (Иртышатские), Пушнаш (Пушнятские), Сузгун (Сузгунские) юрталарында һәм Тубыл шәһәрәндә яшәүчеләрне – Тобольско-Городовой волостена, Капкана (Балахлейские) юртасында яшәүчеләрне – Иштәк волостена, Ешаир (Ишаирские), Рәнцек (Ренченские), Катымкуй (Катангуйские) юрталарында яшәүчеләрне – Карагай волостена, Меткә (Миткинские), Корманак (Курманакские), Агытпаш (Вершино-Агитские), Кучайлан – Епанчинские, Игәй – Игеевские (Мало-Саусканские), Юршак – Иртышатские, Бәргәр – Исәневские (Бергельские), Иштәк – Истятские,

Ешаир – Ишаирские, Ишэй – Ишеевские, Остамак – Иштаманские, Кызылбай – Козылбаевские, Катымкуй – Катангуйские, Селэз – Кульмаметские, юрталарында яшәүчеләрне – Тукуз волостена кертергә (тәржемә безнеке – авт.). – (Общее Присутствие Тобольскаго Губернскаго Управления, с своей стороны разделив изображение Крестьянских Начальников и признав не желательным откладывать проектируемое Уездным Съездом введение Общего Положения о Крестьянах у инородцев до поземельного устройства последних, определило: взамен ныне существующих в 1 и 2 крестьянских участков Тобольского уезда восьми инородческих волостей образовать из селений этих волостей семь волостей, причислив безземельных бухарцев, состоящих на причислении в ныне упраздняемой Бухарской волости к волостям: к Вагайской волости – проживающих в юртах; к Тоболтуринской волости – проживающих в юртах Тоболтуринских и Чубургинских; к Тобольско-Городовой, проживающих в юртах Будалинских, Игеевских, Медянских, Саусканских, Ишеевских, Иртышатских, Пушнятских, Сузгунских и в г. Тобольске; к Истятской волости – проживающих в юртах Балахлейских, к Карагайской волости – проживающих в юртах Ишаирских, Ренченских и Катангуйских; к Тукузской волости – проживающих в юртах Миткинских, Курманакских и в Вершино-Агитских)» [РГИА. Ф.1291, оп. 84, д. 225, 1911]. Әмма Урта Азиядән чыгуучылар әлегә үзгәрешләргә каршы киләләр һәм моны административ-территориаль фактлар белән генә түгел, этник сәбәпләр белән дә дәлиллиләр. Тубыл өязенең почетлы бохаралылары – Вагай юртасыннан Абдулла Хисаметдинов һәм Сатылган юртасыннан Сәлахетдин Шахалиев гаризасында: «...Без, бохаралылар, башка кабиләләрдән аермалы буларак, себер татарлары белән диннән башка бернинди уртаклыкларыбыз да юк дип өстибез... (тәржемә безнеке. – авт.) - (Добавляем, что мы, бухарцы, особое совсем от остальных племя, ничего общего кроме религии с татарами сибирскими природными инородцами не имеющие...)» [РГИА. Ф.1291, оп.84, д.120, 1911] – дип билгеләп үтелә.

Нәтижәләр

Бохаралылар үзләре генә яшәгән торак пунктлар сирәк булган. Тубыл шәһәрәннән ерак түгел генә урнашкан Комарау һәм Коллар юрталары (авыллары) шундыйларга керә.

Комарау юрталарының мәчет кенәгәләре мисалында метрика текстларының төзелешен һәм эчтәлеген тикшереп карыйк. Әлегә документларда ике торак пункт – Комарау һәм Хан авыл халкы турында мәгълүматлар китерелә. Язмаларда, традиция буенча өч өлеш – 1) туган балалар, 2) никахлашканнар, аерылышканнар һәм 3) үлгән кешеләр теркәлә.

Туучылар турындагы текстларда яңа туган бала турында түбәндәге мәгълүматлар китерелә:

1) женесе һәм исеме: *ируглан Сөйүжбакый, кызуслан Бибизахирә*;

2) туу вакыты: *фивральнең 22 нче көнендә, августның 19 нчы көнендә, үктәбернең 9 нда, нуйәбернең 20 нче көнендә, нуйәбернең 10 нче йәүмендә*;

3) әтисе турындагы мәгълүматлар: *атасы сарт Мөхәммәдишәриф, атасы бухарич Габделбакый, атасы казак Ибраһим, атасы осдальной казак Алим, атасы зирагатычы Нийаз*;

4) әнисе турында мәгълүмат: *анасы Рузыйбану, анасы Аппак, анасы Шәһәрбану*;

5) туу урыны: *Тобол өйәзе Комарау карьясендә дугды, Тобол өйәзе Хан карьясендә дугды*.

Ил, авыл, карья лексемалары текстларда синонимнар буларак билгеләнә һәм авыл мәгънәсендә килә. Алар И. Гиганов сүзлегендә дә шул рәвешле теркәлгәннәр: аул ‘деревня’ [Гиганов, 121 б.], ил, аул ‘село’ [Гиганов, 534 б.].

**Комарау юрталарында 1839 нчы елда
доньяга килгән балалар теркәлгән кенәгәнен
бер бите**

The image shows a page from a handwritten Tatar document, likely a church record or birth register. The text is written in Tatar script, with columns for names, dates, and other details. The document is aged and has some staining.

Никахлар һәм аерылышулар теркәлгән битләрдә түбәндәге мәғлүматлар бар:

1) никахланышучылар турында белешмә: Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленең сарт Кодаш Билал улының кызы Фатыйманы, 17 йәшендә, шул ук иленең сарт Әхмәди Мөхәммәдәмин улына, 19 йәшендә, никахландырылды; Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленең сарт Әбуталиб Шәриф улының кызы Бибижәмалны, 46 йәшендә, шул ук өйәзнең Шанңун иленең сарт Рузый Мөхәммәдгомәр улына, 66 йәшендә, никахландырылды; Тобол губернасы шул өйәзе Хан иленең казак Көчүк Мәмшан улының кызы Зәйнәбне, йегерме йәшендә, шул ук өйәзнүң Шәйхмәт иленең казак Туктабай Йосыф улына, йегерме биш йәшендә, никахландырылды; Тобол губернасы шул ук өйәзе Хан иленең казак Корбанбакый Туктабай улының кызы Бинакәйне, унсигез йәшендә, шул ук өйәзнүң Хан иленең казак асдавнуй урәтник Алим Кырымшак улына, кырык өч йәшендә, никахландырылды; Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленең бухарич Гыйдбакый Мирсәфәр улының кызы Маһифирузәне, йегерме бер йәшендә, шул ук өйәзнең Комарау иленең бухарич указной

имамы Сөйүжбакый Габделгазиз улына, утуз тукуз йәшендә, никахландырылды;

2) вакыты: гыйнварның 8 нче көнендә, майның 28 нче көнендә, июнның 20 нче көнендә, уктәбернең 5 нче көнендә;

3) кәләш белән кияү ягыннан ышанычлы кешеләр: кыз тарафыннан атасы Нийазмөхәммәд Этбакмас улы вәли вәкил булды вә кийәү тарафыннан атасы Йагкуб Рәжәб улы вәли вәкил булды, зәүжәйеннең ризалыкларының шаһидләре әүвәл Билал Солтанмөхәммәд улы әлимза кылдум, Сөйүж Мәмәдйар улы әлимза кылдум; кыз тарафыннан анасының атасы Рәхмәтулла Мәмәтйар улы вәли вәкил булды вә кийәү тарафыннан атасы берлә тугма карендәше Этбакмас Ибнейәмин улы вәли вәкил булды, зәүжәйеннең ризалыкларының шаһидләре әүвәл Габделнәзир Моратбакый улы әлимза кылдум, Кодаш Билал улы әлимза кылдум; кыз тарафыннан дугма карендәше сарт Кодаш Билал мәрхүм улы вәли вәкил булды вә кийәү тарафыннан атасы Мәмәтрузый Мирсәфәр улы вәли вәкил булды зәүжәйеннең ризалыкларының шаһидләре Корбанбакый Габделгазиз мәрхүм улы әлимза кылдум, Һавазбакый Этбакмас улы әлимза кылдум;

4) кәләшнең әти-әнисенә кияү бирә торган акчаның (мәһәр) күләме: мәһәр мөсаммә ике йөз сум, йөз ун сумны хазир бирүб, калганны мәзкурә Бибизөһрә Билал мәрхүм кызы сораган вакытта вирәчәк булуп, мән, кийәү булгучы Әбүсәгыйд Мәмәтрузый улы әлимза кылдум дугма карендәшем кызым Бибизөһрәнең ризалыгы илән мәзкур шартга мән вәли вәкил булгучы Ходаш Билал улы әлимза кылдум; мәһәр мөсаммә биш йөз сум хазир дә бирүб, мән кийәү булгучы Мәмәтйар Йагкуб улы әлимза кылдум һәм мәзкур шартга кызым Зарифәнең ризалыгы илән мән вәли вәкил булгучы Нийазмөхәммәд Этбакмас улы әлимза кылдум; Мәһәр мөсаммә кырык сум, хазир дә бирүб, мән кийәү булгучы Көчүк Багжан улы әлимза кылдум һәм мәзкур шартга кыз карендәшем Рәхимәнүң ризалыгы илән мән вәли вәкил булгучы Илийас Әсәнак улы әлимза кылдум;

5) никахлашучыларны теркәүче имамның исеме: Тобол өйәзе Комарау иленең мәнишүрле мәхәллә имамы Сөйүжбакый Габделгазиз улы никах хәтбәсене укудукыма әлимза кылдым.

Комарау юрталарында 1838 нче елдагы никахлашулар теркэлгән кенәгәнен бер бите



Аерылышулар турындагы текстларда шулай ук кызыклы мәгълүмат урын ала:

1) аерылышучыларның исемнәре: Тобол губернасы шул өйәзе Хан иленең Мөхәммәд-кәрим Нийаз углы хатыны Рәхимә Жантимер кызына халегъ вакыйг улунды; Тобол губернасы вә шул Комарау иленең сарт Дәүләтбакый Габдессалам углы хатыны Хәбибжамал Гыйдбакый кызына халегъ вакыйг улунды; Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленең сарт Нийазмөхәммәд Этбакмас углы хатыны Зарифә Ибраһим кызына талак вакыйг кылды; Тобол губернасы шул өйәзе Ишәй иленең асдавнуй казак Сөйүжбакый мәрхүм кызы Бибишәрифәгә шул ук өйәзенең Хан иленең зирагатчы Мөхәммәдәмин Мөхәммәдкәрим углында никахда улан хатунны Бибишәрифәгә үз ихтияры илән үзе теләб әжәмигъ хокук никахны мәзкур Бибишәрифә илән хазир гүәһлар хозурында һәр икүмез ризалашуб вә гүәһлар хозурында бер талак баин илән талак кылдум;

2) аерылышу көне: гыйнварның 12 нче көнөндә; мартның 28 нче көнөндә; синабәрнең 7 нче көне;

3) аерылышуның сәбәбе турында: Мөхәммәдкәрим Нийаз углы хатыны Рәхимә иренең әмерене инкяр кылып, әжнәбиләрнең эвләренә чыгып йөрдеге сәбәбле, хосусан махәббәте йуклыгындан халегъ вакыйг улунган; Дәүләтбакый Габдессалам углы хатыны Хәбибжамал иренең әмерене инкяр идүб, әжнәбиләрнең эвләренә чыгып йөрдеге сәбәбле, хосусан махәббәте йуклыгындан халегъ вакыйг улунган; Нийазмөхәммәд Этбакмас углы хатыны Зарифә иренең әмерилә инкяр кылуб әжнәбиләрнең эвләренә чыгып йөрөдөгә сәбәбле вә махәббәтлеге йуклыгындан; кийәү булгучы Сөйүжбакый Габделкәрим углы зәүжәсе улан Фатыйма илән ма бәенләрендә махәббәт йуклыгындан вә әмеренә итагать кылмаслыгындан;

4) аерылышу кем теләге белән булуы хакында: һәр икүмез ризалашуб вә гүәһлар хозурында бер талак баин илән талак кылдум; бәйин зәүжәйен мөнәфәрәт кушып халегъ кылур халеген хазир мәзкурә хатуным Зарифә Ибраһим кызындан хазир алдым вә разый улдум вә ма бәенләр вә нәвә улан хокукларын мөстәхикъларына тәслим кылдурдук, гадел шаһидләр хозурында муафикъ шәргъ гакде халегъ берен кылуб нөсхә вирелде; талак ләфызы хозурында улан шаһидләр; халег ләфызы хозурында улан шаһидләр; мәзкур Сөйүжбакый үз ризалыгы илән вә үзе теләб хазир гүәһлар хозурында мәзкурә Фатыйманы бер талак бәин илән талак вакыйг әйләде вә хатун улан Фатыйма мәзкур зәүжәненең бер талак бәин илән талак кылмаклығыны кабул әйләде;

5) шаһитлар турында: талак ләфызы хозурында улан шаһидләр шул ук өйәзненең шул илнең Рузый Мәнди углы вә Корбанбакый Мәрәк углы вә Йыйанхүжә Әбуталиб углы әлимза кылдум; Ләфыз талакны гүәһлар хозурында мәзкур зәүж үзе ризалыгы илән теләб телендән ижра әйләде; вә мәзкурә Фатыйма Уразай кызының хат белмәзлеге өчен хәзер сорагы илән мән Йагъкуб Илийасов кулум куйдум.

6) аерылышуны теркәгән имам турында: Тобол өйәзенең Комарау иленең Дәүләтбакый Габдессалам углы хатунны Хәбибжамалга халегъ вакыйг кылганны шул өйәзненең Комарау иленең мәхәллә имамы Сөйүжбакый Габделгазиз углының тәфтиш вә тәхрире илә мәгълүм итдүгене; Тобол өйәзе Комарау иленең мәхәллә

имамы Жәлаледдин Жәгъфәр углы хатыны Уразабикә Нәкыйб кызына талак кылгандын соң гадде рәжуг кылмадугы аңлаб вә белеб вә тафтиш вә тәхрир кылыб вә шул сәбәбләр илән мәзкурә Жәлаледдин Жәгъфәр углы мәзкурә хатуны Уразабикә Нәкыйб кызына талак кылдыгуны тәкидләндүрде; Тобол өйәзе Комарау иленең мәнишүрле мәхәллә имамы шушы мәзкур Хан иленең зирагатчы Мөхәммәдәмин Мөхәммәдкарим углы мәзкурә хатуны Бибишәрифә Сөйүжбәкый кызыны бер хәлегъ вакыйг кылганны шул өйәзнең Комарау иленең мәхәллә имамы Сөйүжбәкый Габделгазиз углының бер талак бәин илән талак кылдыгуында хазир булуп гүһләндүм вә нөсхә вирүлдә.

Комарау юрталарында 1841 нче елдагы аерылышу теркәлгән кенәгәнең бер бите

Метрикә китапларында вафат булганнар теркәлгән текстларда үлгән кеше турында түбәндәге мәгълүматлар китерелә:

1) кайсы женестән булуы һәм исеме: ир Кыршак, кыз Гайшә, ир углин Мөхәммәдсалих, кыз углин Хәбибә;

2) үлгән көне: априлнең 7 нче көнендә, февральнең 16 нчы көнендә, априлнең 9 нчы көнендә, июльнең 5 нче көнендә, үктәбернең 29 нчы көнендә;

3) яше: бер айда, икенче йәшендә, ийтмеш йәшендә, сиксән йәшендә, түрт йәшендә, унбиш көндә;

4) вафатының сәбәбе: айагында шеш зәхмәте илән вафат улды, алт тәһәрәте кәтмәмәк зәхмәте илән вафат улды, астма зәхмәте илән вафат булды, бума зәхмәте илән вафат булды, жән зәхмәте илән вафат булды, йаман кутыр зәхмәте илән вафат улды, йаман

шеш зәхмәте илән вафат булды, картлык зәхмәте илән вафат улды, күз тигмәк зәхмәте илән вафат булды, кызылча зәхмәте илән вафат булды, очок зәхмәте илән вафат булды, тамагына йаман шеш чыкмак зәхмәте илән вафат улды, углан зәхмәте илән вафат булды, углан кәтүрмәк зәхмәте илән вафат булды, чакма зәхмәте илән вафат булды, чахотка зәхмәте илән вафат булды, чәчәк зәхмәте илән вафат булды, эч шешмәк зәхмәте илән вафат улды, эч шешмәк вә күбмәк зәхмәте илән вафат булды. Түбәндәге авыру исемнәре киң таралган: астма (استمه)/ азумә зәхмәте 'бизгәк (лихорадка)' (< греч. *asthma*); бума (بومه) зәхмәте 'бума ютәл (коклюш)'; кызылча зәхмәте (قرولجه زحمتي) 'кызамык (корь)' (досл. красная болезнь); чәчәк (ججكا / ججكا) зәхмәте 'чәчәк (оспа)'; чикутка (جيكوتكه) зәхмәте 'чахотка' (< рус. *чахотка*); эч (ايچ) зәхмәте 'эч авыруы, дизентерия'.

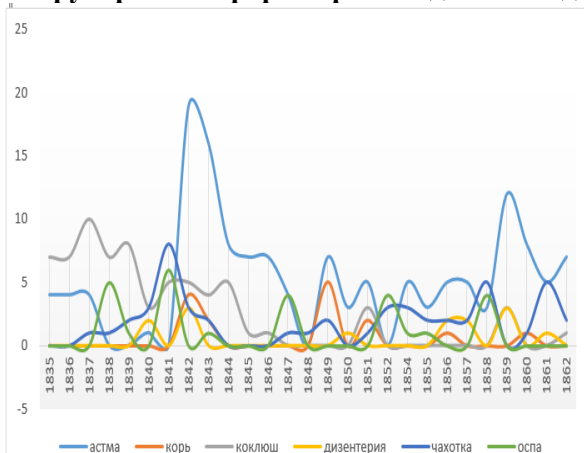
Комарау юрталарында 1841 нче елдагы үлгәннәр теркәлгән кенәгәнең бер бите

Өлеге метрика текстлары авыл жирлегендәге авырулар очраklarын ачык чагылдыра. Графиктан күренгәнчә, авылларда бизгәк авыруы киң таралган, ул 1842-43 елларда иң

югары ноктага житкән. Чахоткадан үлем очраклары графиката өзек булмаган диярлек сызык белән килә. XIX гасырның беренче яртысында бума ютәлдән үлүчеләрнең проценты югары. Чәчәк һәм дизентерия эпидемиясеннән үлүчеләр шулай ук күп булган. Балаларның кызамык белән авырып үлүләре эпизодик рәвештә характерлана.

Рәсем

Халык арасында бизгәк, кызамык, бума ютәл, дизентерия, чахотка, чәчәк авыруларынан үлүчеләр саны динамикада



5) жирләнгән урыны: *Тубыл өязе Комарау карьясендә дәфен улынды, Тубыл өязе Хан карьясендә дәфен улынды 'Тубыл өязе Хан авылында жирләнде'.*

Әйтергә кирәк, метрика язуларында тубыл һәм төмән бохаралыларына тау өчен вариатив берәмлекләр кулланыла: *сарт // сард, сарття // сардия // зэрття, бухарич, бухартин // бухардин*. Бер үк документта әлеге лексик берәмлекләр янәшә кулланылырга да мөмкин: 1851 елда, мәсәлән, Тубыл губернасының Төмән өязе Каскара (Каскаринские) юрталарында 1851 нче елда туган балаларны теркәгән битләрдә *атасы бухартин Әмин, атасы сарття Сәфәр* кебек мисалларны күрергә була.

Рус һәм Тубыл губернасы татарлары телендә язылган 1905 елгы «Русско-татарский разговор» хезмәтендә *сарт* сүзе теркәлгән: *сарт 'бухарец': Там есть и киргизы и бухарцы и татар и русские – Анта кыргыслар та, сартлар та, нугайлар та, урыслар та пар; Чем торгуют бухарцы? – Сартлар ни пелян саута кылаты?; Бухарцы торгуют халатами и бязью – Сартлар цапан, пюс пелян саута кылатылар [Русско-татарский разговор, с. 88].*

Комарау юрталарында халыкның төп өлешен бохаралылар тәшкил иткән, алар

үзләрен «сарт» яки «бухарич» (кульязмалар буенча) дип атаганнар. Биредә алардан тыш, игенчеләр, яsakлы татарлар, казаклар гаиләләре белән яшәгән.

Яна туган малайларның һәм кызларның этиләрен этник чыгышы һәм сословиесе ягыннан караганда, түбәндәге төркемнәр аерылып чыга.

Таблица

Торак пунктлар буенча этник / сословиесе төркемнәреннән процент нисбәте (%)

Яңа туган сабийларның аталарының этник / сословиесе төркеме	Комарау авылы		Хан авылы	
	малайлар	кызлар	малайлар	кызлар
бохаралы	31,7	32,4	1,7	1,3
игенче	0,8	0,4	10,2	8,7
казак	0,2	0,2	5,4	4,2
даими шунда яши торган чит милләтләр	0,2	-	0,6	0,2
отставкадагы урядник	-	-	0,4	-
ясаклы татар	0,2	-	0,6	0,6

Әлеге таблицалардан күренгәнчә, яңа туган балалар арасында бохаралылар күпчелекне (67,1%) тәшкил итә.

Әлеге этнонимнарның кулланылышын өйрәнү филология фәне өчен дә, тарих фәне өчен дә актуаль. Хәзерге себер татарларының фамилияләрендә бохара эзе очрый. Мәсәлән, безнең экспедиция вакытында Төмән өлкәсе Вагай районының Аусақ авылында (Агытпаш авылыннан 25 чакрым ераклыкта) 2016 елда жирле халык турында Бухарин Әхмәтшәрип Усуковичтан (1934 елда туган) язып алынган теркәлгән: *«Пы түң аусақлык, агачлык пулган. Менә пы Аусақ тигән асыл йете чәстән тораты. Менә кәсер килсәгес Қартамыл йақтан, менә мыннан сес усасыс сул йаққырны, ул аталаты Шылганлы, менә пер амылтан, менә өсөләте куй, саслар, аннан ул йаққа тагын китсәгес, ул аталаты Азис қыр. <...> Алай Қартамыл, Қартамыл самай ул йуван ите, мынта унпер генә өйчегәч ите белүтә. Мының местнай кешесе пачти пөткән. Мынта килгәннәр, почуяли, что мынта питаться иткәле пулаты, туйынгалы пулаты, мынта менә местнайтан қалган Турышевлар, менә мин Бухарин, Ниязов, Абнасыровы, Мезралие-*

вы, Чамалетдиновы. Тэк, Ниязов пелән Чамалетдиновы, Абуковы, менә фсә! Қалғаннары пөтөнөсә килгәннәр (Бу урын усаклык, агачлык булган. Менә бу Аусакдигән авыл жиде өлештән тора. Менә хәзер килсәгез Картавыл ягыннан, менә моннан сез узасыз сул як кырны, ул атала Шылганлы, менә бер авылдан, менә өзелә бит, сазлар, аннан шул якка тагын китсәгез, ул атала Азис кыры. <...> Алай Картавыл, Картавыл иң зур иде, монда унбер генә өй иде. Моңың жүрле кешесе беткән диярлек. Монда килгәннәр, почуяли, что монда тукланырга була, туйынырга була, монда менә местнайдан калган Турышевлар, менә мин Бухарин, Ниязов, Абнасыровлар, Мезралиевлар, Жамалетдиновлар. Тэк, Ниязов белән Жамалетдиновлар, Абуковлар, менә бетте! Калғаннары бөтенесе килгәннәр)». Респондентның сөйләмәндәге фонетик үзенчәлектәр, төгәлрәге, ч-лаштыру үзенчәлегенә игътибар итик. Аусак авылында яшәүчеләрнең сөйләме тубыл һәм тевриз сөйләшләрнен күчеш зонасына карый. Д.Г. Тумашева тевриз сөйләше турында яза: «Сөйләштә тартык авазларның төп үзенчәлеге – ч-лаштыру, ягъни диалекталь ц урынына гомумтөрки ч авазын куллану хас. Югары авылларда артикуляциясе буенча ч тартыгы татар телендәгечә – өрелмәле, ә түбәнге авылларда катнаш, ягъни өрелмәле ч һәм аффрикат ч әйтелә. *ц ~ ч ~ ш* чиратлашуы очрый» [Тумашева, 294 с.].

Йомгак

Шулай итеп, татар телендәге метрика кенә-гәләрэн лингвокультурологик аспектта тикшерү этнос төркеме буларак, себер бохаралыларына тулырак тарихи-мәдәни характеристика бирергә һәм Көнбатыш Себернең мәдәнияте һәм тарихы турындагы фәнни күзаллауларны киңәйтергә мөмкинлек бирәчәк.

Лингвистик һәм культурологик күзлектән чыгып караганда, метрика кенәгәләрнен текстларының бай эчтәлекле булуы аларга татар теленә рәсми-эш кәгазьләре стилин өйрәнүдә кыйммәтле төбәк чыганагы итеп карарга мөмкинлек бирә. Шулай ук аларда диалектизмнарның еш очравын, вариатив формаларның һәм лексемаларның кулланылышы чагылуын да билгеләп үтәргә кирәк. Бигәркә әлегә метрика кенәгәләрнен антропонимнарның һәм туганлык мөнәсәбәтләрнен чагылдыра торган апеллатив лексиканың зур фонды урын ала. Моннан тыш, сакланып калган кулъязмалар милли телгә төрле

телләрдән алынмаларның керүе һәм аларның татар теленә ярашуы һәм кодификацияләнүе турында фикер йөртү мөмкинлеген бирә.

Әдәбият

ГБУТО ГА в г. Тобольске¹. Мечеть Комаровских юрт Тобольского уезда Тобольской губернии. Ф.И641.

Гиганов И. Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском главном народном училище. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1804.

ГКУ «Национальный архив Республики Башкортостан». Ф. 295, оп. 9, д. 692. Тобольская губерния. 1851 г.

РГИА². Ф.1291, оп. 84, д. 225. Земский отдел Министерства внутренних дел. 1911 г. По указу Сената по жалобе доверенного бухарцев Бухарской волости.

РГИА. Ф.1291, оп.84, д.120. Земский отдел Министерства внутренних дел. 1911 г. По прошению бухарцев, юрт Вагайских и Медянских.

Русско-татарский разговор. Практические уроки русского и татарского языка. На русском языке и на наречии татар Тобольской губернии. Издание Тобольского Комитета Православного Миссионерского Общества. – Тобольск: Типография Епар. Братства, 1905. – 88 с.

Список населенных мест Тобольской губернии: [составлен по сведениям на 15 июля 1909 года, полученным от уездных исправников и волостных правлений]. Тобольск: издание Тобольского губернского статистического комитета, 1912.

Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. – Казань: Издательство Казанского университета, 1977. – 294 с.

¹ Государственное бюджетное учреждение Тюменской области Государственный архив в г. Тобольске
² Российский государственный исторический архив.

МЕТРИЧЕСКИЕ ЗАПИСИ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА КАК ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Гузель Чахваровна Файзуллина,
Тюменский государственный университет,
Россия, 625003, г. Тюмень, ул. Володарского, д. 6,
utgus@mail.ru.

Энзе Ханафиевна Кадилова,
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова, АН РТ,
Россия, 420111, г. Казань, ул. К. Маркс, д. 12,
enge@inbox.ru.

В статье поднимается вопрос, связанный с изучением письменного наследия коренного тюркоязычного населения Западной Сибири – сибирских татар. Материалом исследования являются метрические книги «на записку родившихся, о браках, разводах и смерти», написанные на старотатарском языке. Хронологические рамки исследования определяются периодом с 30-х гг. XIX в. до начала XX в.

В мусульманских книгах сохранились сведения о проживании в юртах этнически и сословно неоднородного населения: староясачных татар, оброчных чувальщиков, служилых татар, а также переселенцев из Средней Азии – бухарцев (сартов). Предметом исследования являются структура и содержание метрических записей (на примере мечетных книг юрт Комаровских Бухарской волости Тобольской губернии).

Историко-лингвистическое исследование мусульманских метрических (мечетных) книг позволит дать более полную историко-культурную характеристику сибирских бухарцев как этно-сословной группы и расширит научные представления о культуре и истории Западной Сибири в целом.

Ключевые слова: сибирские татары, сибирские бухарцы, метрические записи, Тобольская губерния, Бухарская волость.

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-412-720008 р_а Тюменская область «Метрические записи XIX – начала XX вв. о тобольских и тюменских бухарцах как историко-лингвистический источник».